

УДК: 821.162.1'373

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2022-23-5>

ВОЙТАЛЮК С. В.
<https://orcid.org/0000-0003-1436-2726>
Хмельницький національний університет

ЕМОЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З СОМАТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У РОМАНІ ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА «ХРЕСТОНОСЦЬ»

У статті проаналізовано емоційні характеристики фразеологічних одиниць з соматичним компонентом. Визначено, що фразеологічні сполуки, які містять назви частин тіла є соматичними фразеологізмами та становлять значну частину лексичного складу польської мови. Підкреслено, що фразеологізми з соматичним компонентом є важливою лексичною групою в польській мові. З'ясовано, що у романі Генрика Сенкевича автором використано велику кількість фразеологізмів з соматичним компонентом. Зазначено, що фразеологізми з соматичним компонентом дають можливість усвідомити і зрозуміти, як у людини формується осмислення картини світу через соматичний код, зокрема, в таких мовних одиницях міститься культурна інформація, колективна культурна пам'ять. Зосереджено увагу на фразеологізмах з соматичним компонентом: серце, очі, обличчя, тому що ці лексеми найвиразніше передають емоції. Проаналізовано значення фразеологізмів з соматичним компонентом у романі «Хрестоносці» Генрика Сенкевича. Використання автором фразеологізмів з соматичним компонентом пов'язане з їхніми мовними властивостями: образністю, експресивністю, антропоцентричністю, здатністю створювати і доповнювати відповідний позитивний, або негативний вербальний образ героя.

Ключові слова: фразеологізм, соматичний компонент, лексема, емоційна характеристика, мовознавство.

SVITLANA VOITALIUK
Khmelnitskyi National University

EMOTIONAL CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A SOMATIC COMPONENT IN HENRYK SIENKIEWICZ'S NOVEL "THE CRUSADERS"

The article analyzes the emotional characteristics of phraseological units with a somatic component. It is determined that phraseological compounds containing the names of body parts are somatic phraseological units and constitute a significant part of the vocabulary of the Polish language. It is emphasized that phraseological units with a somatic component are an important lexical group in the Polish language. It was determined that the increase in somatic phraseological units in the resource of Polish idioms reflects their ability to create new idiomatic units. It has been established that the author used a large number of phraseological units with a somatic component in the novel by Henryk Sienkiewicz. It is noted that phraseological units with a somatic component make it possible to realize and understand how an understanding of the picture of the world is formed in a person through a somatic code, in particular, such linguistic units contain cultural information, collective cultural memory. Such a verbalized somatic component is represented by linguistic units that characterize not only a person, but also his physiological, mental and emotional spheres. The article analyzes more than 200 phraseological units with a somatic component and identifies 10 thematic blocks, in particular, joy, anger, love, suffering, anxiety, surprise, contempt, fear, sadness, despair. Attention is focused on phraseological units with a somatic component: heart, eyes, face, because these lexemes clearly convey emotions. During the analysis, the main function of somatisms was determined - emotional. The meaning of phraseological units with a somatic component in the novel "The Crusaders" by Henryk Sienkiewicz is analyzed. The use of phraseological units with a somatic component by the author is associated with their linguistic properties: imagery, expressiveness, anthropocentricity, the ability to create and complement the corresponding positive or negative verbal image of the hero.

Key words: phraseological unit, somatic component, lexical unit, emotional characteristics, linguistics.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Фразеологізми є важливим пластом кожної мови, відповідно польська мова не є винятком. Істотним є той факт, що розуміння фразеологічних одиниць не виникає безпосередньо з розуміння змісту їхніх складників. Сьогодні у мовознавстві часто звертаються до дослідження фразеологічних та мовних одиниць, які презентують складні процеси взаємопов'язаного розвитку національної культури й мови.

Актуальність роботи зумовлена тим, що соматичні фразеологізми недостатньо досліджені в польській мові загалом і в творчості Г. Сенкевича зокрема. Вибір джерела дослідження був змотивований, тим що мова текстів польського нобеліста, досить рідко була і є предметом наукових досліджень. У романі є значна кількість фразеологічного матеріалу, яку потрібно досліджувати і вивчати.

Формулювання цілей статті

Мета дослідження – проаналізувати змістовну сторону фразеологічних одиниць з соматичним компонентом у романі Генрика Сенкевича «Хрестоносці» для виокремлення їхніх емоційних характеристик.

Автори словника фразеологізмів української мови зазначають, що фразеологізми є своєрідними мовними знаками, які є основою національного обличчя кожної мови, оскільки вони відображають «специфічний національний колорит, особливості образного народного мислення, власне національне

сприйняття «мовної картини світу», віддзеркалення характерних особливостей культури і побуту, народних звичаїв, історичного минулого» [5, с. 3].

Аналіз досліджень та публікацій

У Польщі дослідженням фразеологізмів займалися М. Басай, С. Бомба, Д. Батлер, Е. Козашевська, Х. Курковська, А. Левицький, А. Пайдзінська, Д. Ритель, С. Скорупка, В. Хлебда. Основоположником польської фразеології вважається Станіслав Скорупка. Він перший у польському мовознавстві дав визначення фразеологічної одиниці як поєднання слів більш або менш лексикалізованих формально та значеннєво [7, с. 120].

Фразеологізми з соматичним компонентом були предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних науковців, зокрема, А. Архангельської, П. Кветко, А. Ков'єс, О. Куцик, О. Левченко, В. Маслової, В. Мокієнка, І. Стоянова, О. Тищенко, В. Ужченко, Д. Ужченко.

Вперше в мовознавстві поняття «соматичний» запропонував Ф. Вакк, аналізуючи фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла. Ф. Вакк зазначає, що соматизми складаються не лише з лексем на позначення частин тіла, але й зі слів, пов'язаних з людським чи тваринним організмом (кістка, кров, нерв тощо), бо вони є життєво необхідними елементами матеріальної субстанції, без яких не може існувати живий організм. Як висновок автор підкреслює у своїй праці, що соматичні фразеологізми є одним з найдавніших та найбільш уживаних пластів фразеології естонської мови [1, с. 3]. У загальнотеоретичному плані дослідженням фразеологізмів із соматичним компонентом займалися різні польські мовознавці. Зокрема, Д. Батлер, А. Кравчик-Тирпа, Е. Міхов та ін.

Польські мовознавці теж використовують поняття «соматичний». Зокрема, варто згадати А. Кравчик-Тирпу, яка соматичною фразеологією називає «фразеологічні одиниці, що об'єднані в тематичне поле «частини тіла», а соматизмом (соматичним фразеологізмом) – фразеологічну одиницю компонентом якого є назва частини тіла». [5, с. 25]. Д. Буттлер вказує, що в номінальній польській лексиці серед 23 семантичних груп, назви людського тіла, зважаючи на використання, є на третьому місці. [8, с. 44]. Назви частин тіла є однією з основних лексичних груп в кожній мові, які використовують у прямому і переносному значеннях, здатні до словотвірної трансформації.

У статті використовується класифікація емоцій яку запропонував Ю. Прадід, автор «Російсько-українського і українсько-російського фразеологічного тематичного словника: Емоції людини». У словнику фразеологізми об'єднані в 13 тематичних блоків. Дослідник запропонував розділити емоції на такі групи: 1. Відраза. 2. Радість. 3. Гнів. 4. Задоволення. 5. Любов. Пристрасть. 6. Страждання. 7. Тривога. 8. Здивування. 9. Презирство. 10. Сором. 11. Страх. 12. Смуток. 13. Відчай. [5, с. 11].

Виклад основного матеріалу

Об'єктом дослідження нашої статті є фразеологізми з соматичним компонентом історичного роману «Хрестоносці», написаним польським письменником та лауреатом Нобелівської премії Генриком Сенкевичем. Роман вперше був опублікований у журналі «Tygodnik Ilustrowany» в 1897–1900 роках. В 1897 році, як окрема книга, опублікована у видавництві «Вісник іноземної літератури». Сюжетна лінія охоплює час між роками смерті королеви Ядвіґи і Грюнвальдської битви. У романі описане трагічне кохання Збишка і шляхтички Данусі, боротьба поляків проти сваволі хрестоносців. Кульмінацією роману є переможна битва під Грюнвальдом.

Орієнтуючись на зібраний матеріал, зазначимо, що романі Г. Сенкевича є значна кількість фразеологізмів з такими соматичними компонентами як-от: голова, руки, ноги, груди, обличчя, уста, шкіра, очі; назви внутрішніх органів: серце, печінка, зуби, язик, ребро; назви тілесних субстанцій: піт, кров, сльози, тощо. Загалом проаналізовано 200 фразеологічних одиниць. Серед усієї кількості лексичного матеріалу обрано фразеологізми з соматичними компонентами *серце, очі, обличчя*, тому що ці лексеми найвиразніше передають емоції та класифіковано відповідно до 10 тематичних блоків. У результаті проведеного аналізу тексту роману Генрика Сенкевича ми виявили фразеологічні одиниці, які описують такі емоційні стани, як радість, гнів, любов, страждання, тривога, здивування, презирство, страх, смуток, відчай. Ці групи співпадають із запропонованою Ю. Прадідом класифікацією.

Увагу зосереджено на основному поділі почуттів на позитивні та негативні емоції, основним критерієм класифікації є «якість» емоційних переживань, тобто приємних або неприємних. Обмежені рамки статті не дають змогу сповна описати увесь зібраний матеріал, тому в тексті статті виокремлена лише частина фразеологізмів з соматичним компонентом, а вибрані та наведені приклади становлять їх ілюстрації.

Фразеологізми з лексемою *серце* у романі Генрика Сенкевича є яскравим, експресивним засобом опису сильних людських емоцій, тобто в певних контекстах стають фразеологізмами-емотивами. Загалом такі фразеологізми виражають такі негативні людські емоції: гнів, страх, страждання, тривога, смуток, відчай. Серед мовного матеріалу ми виокремили такі негативні емоції, емоційні стани та почуття, вербалізовані за допомогою соматичних фразеологізмів з лексемою *серце*, наприклад:

- **гнів:** *serce poczęło zapływać krwią* [6, c. 51], *serce poczynalo mu się widocznie burzyć i zalewać krwią* [6, c. 122], *w sercu wrzał mu gniew, ból i żal* [6, c. 323]. У наведених прикладах серце, яке обливається кров'ю, серце в якому кипить кров, вказує на сильну і негативну природу почуттів;
- **страх:** *aż lek chwycił go za serce* [6, c. 294], *z bijącym sercem* [6, c. 315], *serce jego pełne było okrótnych obaw* [6, c. 329];
- **страждання:** *wyło w nim serce z bólu, jak wyje wilk uczuwszy w sobie grot* [6, c. 351];
- **тривога:** *serce poczęło mu bić jak młotem* [6, c. 68], *serce poczęło mu się tak tłuc w piersi jak wówczas, gdy tu czytano wyrok śmierci* [6, c. 121], *szedł z pełnym niepokojem w sercu* [6, c. 124].

Ці фразеологізми письменник використовує для посилення впливу на читача і підвищення експресивності висловлювання. Вище наведені соматичні фразеологізми позначають невмотивовану тривожність, страх і передчуття негативу, неминучої небезпеки чи невідворотного майбутнього.

Для вербалізації емоційних станів: смуток та відчай автор використовує лексеми та стійкі словосполучення з іменниками *smutek*, *tęsknota*, *gorycz* *żał* та дієсловами *wezbrać* *czynić* *mieć* *zerwać*, наприклад:

- **смуток:** *żał, gorycz i tęsknota tak wezbrały w sercu młodzianka* [6, c. 98], *koło serca zaczęło mu się czynić jakoś balałutnie, zarazem błogo i smutno* [6, c. 210], *i mając smutek w sercu* [6, c. 280], *nagle w sercu zerwała mu się ogromna tęsknota* [6, c. 353];
- **відчай:** *tym upadły serca na widok nędzego domu* [6, c. 197], *głos lutni po nocy wzburzył w nim jednej chwili serce* [6, c. 359].

Семантика дієслів, що вживаються у наведених вище фразеологізмах і метафоричних сполуках, вказує на завдання тілесних ран серцю, яке стає об'єктом фізичного насилля, наприклад, до цього типу лексем можна віднести дієслова: *burzyć*, *zapływać*, *wrzeć*, *bić*, *wyc*, *tłuc*, *kruszyć*, *brać*, *czynić*, *upadać*, *chwycić*, *rwać* які асоціюються із знищенням, втратою, – підкреслюють негативні емоції, передані через фразеологізми.

Також автор використовує ідіоматичні одиниці, що передають позитивні емоції. Нами були визначені позитивні емоції, для вербалізації яких, теж використовуються соматичні фразеологізми з лексемою *serce*:

- **радість:** *napełniła mu serce wielka radość* [6, c. 22], *zaraz serce podniosło mu się aż po szyję w piersiach* [6, c. 224], *zadrgało w młodym rycerzu serce* [6, c. 229], *na te słowa radość opanowała serce* [6, c. 292], *uradował się w sercu* [6, c. 308];
- **любов:** *pan z Taczewa, srogi i zawzięty w czasie wojny, miał jednak w swych potężnych piersiach prawdziwie gołębie serce* [6, c. 57], *ale teraz serce zawrzało mu nagle miłością* [6, c. 68], *choć poruszyła go i ujęła za serce uroda Danusi* [6, c. 272].

Зазначені фразеологізми характеризують радісний, піднесений настрій, схвилюваний стан від чогось радісного, показуючи, що герой відчуває щастя, радість та любов. Автор демонструє позитивне ставлення героя до ситуації, до суб'єкта.

Фразеологізми з лексемою *oczy* здатні найкраще виражати емоційні стани і почуття людини. У романі є значна кількість таких мовних одиниць, які виражають емоції:

- **здивування:** *wówczas błysnęło mu coś w oczach jakby stała – i zaraz poczęła się żegnać* [6, c. 53];
- **презирство:** *spoglądał na mówiącego Maćka swymi stalowymi oczyma tak obojętnie, a zarazem i pogardliwie, jakby spoglądał nie na rycerza i nawet nie na człowieka, ale na kolek w płocie* [6, c. 50], у фразеологізмі автор підкреслює почуття повної зневаги, крайньої неповаги до особи. На семантичному рівні цей ефект посилюється за рахунок значення фразеологізму.

Фразеологізми з соматичним компонентом *oczy*, які передають емоції гніву, страху смутку є одним з найважливіших засобів вираження цих людських емоцій. **Гнів:** *policzki napłynęły krwią, oczy poczęły się iskryć* [6, c. 184], *toczył jeszcze czas jakiś wokół gniewnymi oczyma* [6, c. 186], *i oczy poczęły im się skrzyć złowrogo* [6, c. 192]. Коли блискавки стріляють комусь з очей, означає кидання гнівних поглядів. Ці стійкі словосполучення, що відображають негативні емоції розлюченої людини, асоціюються з небезпечним атмосферним явищем, яким є блискавка, автор показує образ когось, хто атакує іншу особу в злості фізичній, або вербальній.

Лексема *oczy* конкретизує також внутрішній негативний стан людини, **страх** – стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний очікуванням чого-небудь неприємного та небажаного, наприклад, *oszu okragle, jakby skamieniałe ze strachu* [6, c. 340].

Письменником використано фразеологізми, які передають душевний біль, викликаний горем, невдачею. У цих мовних одиницях **смуток** позначається сильним плачем, який заливає очі, обличчя, також використовуються порівняння, сльози великі як горох: *i nagle wybuchnęła płaczem tak żalonym i donośnym* [6, c. 77], *plakała wielkimi jak groch łzami* [6, c. 131], *spłynęła teraz nagłym potokiem łez* [6, c. 193].

Почуття радості, задоволення, приємності, позначено лексемою *oczy* у таких фразеологічних одиницях: *a Zbyszkowi zaświeciły oczy w jednej chwili* [6, c. 19], *wszędzie widać było oczy zalane łzami radości* [6, c. 111], *a mądre oczy Jagienki zaśkryły się od razu* [6, c. 175], *i wnet oczy poczęły jej błyskać radością* [6, c. 318].

Під час аналізу цих фразеологізмів ми зрозуміли, що вони мають здатність, найкраще передавати інформацію про емоційний стан людини, стаючи знаками – мімічних рухів чи жестів, що є умовними позначеннями внутрішнього стану людини. Так, соматичні фразеологізми з лексемою *oczy*, з'єднуючись з

предикатом (присудком) (*błyskać, iskryć się, toczyć, skrzyć się, błyskać, wyciskać, świecić, młować*), описують не зовнішність людини, а її душевний та емоційний стан. З цього стає зрозуміло, що мімічні рухи а також жести, які передають відчуття можуть означати різні емоції, почуття. *Oczy poczęły błyskać, i oczy poczęły im się skrzyć złowrogo* (очі метають блискавки, горять, іскряться) означає гнів, смуток, презирство; *zaświeciły oczy, oczy zaśkryły się, oczy poczęły błyskać* (очі засвітилися, заискрилися, метають блискавки), означає любов, радість, закохані погляди. Власне з полісемією цієї лексеми і пов'язане її часте використання.

Наступною лексемою для аналізу обрано *обличчя*. Фразеологізми з цим компонентом описують емоційний стан людини через прояв цього стану на обличчі, наприклад, **гнів**: *więc twarz skurczyła mu się zaraz jak paszcza wilka gotowego kąsać* [6, с. 47], *zbliżywszy się ze złowrogą twarzą* [6, с. 195], *twarz opata poczęła nabiegać krwią* [6, с. 200]. Гнів призводить до втрати людиною адекватного сприйняття та передбачення наслідків власних дій та вчинків. Найчастіше обличчя проявляється як засіб розпізнання переживань людини.

Лексема *обличчя* у фразеологізмах передає емоцію страху, відчаю і здивування, наприклад:

- **страх**: *twarze Maćka i Zbyszka uczyniły się jakby kamienne* [6, с. 51], *zwróciwszy ku niemu poblądła twarz* [6, с. 75], *twarzyczka jej poblądła jak płótno, oczki stały się okrągłe z przerażenia* [6, с. 77];
- **відчай**: *jechał zamknięty w sobie, mroczny i z twarzą tak skamieniałą* [6, с. 332];
- **здивування**: *Chwilami wreszcie odbijało mu się na twarzy jakby zdziwienie* [6, с. 109].

Фразеологізми з лексемою *обличчя* передають позитивні емоції, зокрема, радість, любов: *odpowiedziała z rozpromienioną twarzą dobra pani* [6, с. 112], *i oblicza obu przybrały wyraz chytry i radosny* [6, с. 187], *a Zbyszkowi rozjaśniła się twarz młodym, dobrym uśmiechem* [6, с.30].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Проаналізувавши ідіоми роману Генрика Сенкевича «Хрестоносці», було виявлено значну кількість фразеологізмів з соматичним компонентом, які дають змогу краще зрозуміти внутрішні якості людини. Фразеологізмів на позначення негативних емоцій є набагато більше порівняно з позитивними. Це пов'язано з тим, що негативні емоції більш потужні і діють сильніше на людину. Відповідно, способи їхнього вираження в мові багатші, як наслідок, вони залишаються глибоко в підсвідомості людини.

Художня своєрідність фразеологічних одиниць з соматичним компонентом полягає в тому, що вони є інтенсивним виразним засобом для опису сильних людських емоцій, тобто в певних контекстах становляться фразеологізмами-емотивами. Емоції, що передаються за допомогою тих ідіоматичних одиниць з соматичним компонентом, в основному негативні, притаманні сильному душевному потрясінню, емоції радості поодинокі. Переважають емоції страху, гніву, смутку, тривоги відчаю, що частково можна пояснити описом тих складних життєвих перипетій персонажів Г. Сенкевича.

Використання автором соматичних фразеологізмів пов'язана з їхніми мовними властивостями: образністю, експресивністю, антропоцентричністю, здатністю створювати і доповнювати відповідний позитивний, або негативний вербальний образ героя.

Література

1. Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации». Таллин, 1964. 23 с.
2. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Уздиган І. М. Сучасна літературна українська мова. 3-тє видання, доповнене. Київ: Вища школа, 2002. 440 с.
3. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дячук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. Київ: Наукова думка, 2003. 778 с.
4. Прадид Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека. Симферополь. 1994. 243 с.
6. Krawczyk-Tyrpa A. Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Wrocław, 1987. 280 s.
7. Sienkiewicz H. Krzyżacy, t. 1. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa, 1961. 359 s.
8. Skorupka S. Z zagadnień frazeologii porównawczej. *Prace Filologiczne*. 1965. №18/4. S. 120 – 124.
9. Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego. Red. M. Szymczak. Wrocław, 1978. 257 s.

References

1. Vakk F. O. O somaticheskoy frazeologii v sovremennom estonskom literaturnom yazyike: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk : 10.02.02 «Yazyiki narodov Rossiyskoy Federatsii». Tallin, 1964. 23 s.
2. Ghyrshhenko A. P., Macjko L. I., Pljushh M. Ja., Tocyka N. I., Uzdyghan I. M. Suchasna literaturna ukrajinsjka mova. 3-tje vydannja, dopovnene. Kyjiv: Vyshha shkola, 2002. 440 s.
3. Slovyk frazeologhizmiv ukrajinsjkoi movy / uklad. V. M. Bilonozhenko, I. S. Ghnatjuk, V. V. Djachuk, N. M. Nerovnja, T. O. Fedorenko. Kyjiv: Naukova dumka, 2003. 778 s.
4. Pradid Yu. F. Russko-ukrainskij i ukrainsko-russkij frazeologicheskij tematiceskij slovar: Emotsii cheloveka. Simferopol. 1994. 243 s.
5. Krawczyk-Tyrpa A. Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Wrocław, 1987. 280 s.
6. Sienkiewicz H. Krzyżacy, t. 1. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa, 1961. 359 s.
7. Skorupka S. Z zagadnień frazeologii porównawczej. *Prace Filologiczne*. 1965. №18/4. S. 120 – 124.
8. Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego. Red. M. Szymczak. Wrocław, 1978. 257 s.